

Завершальний етап визволення України

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція

Валерій ГРИЦЮК,
начальник
Гуманітарного інституту
Національного
університету
оборони України
імені Івана Черняхівського,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник

Олександр ЛИСЕНКО,
завідувач відділу
історії України
періоду Другої
світової війни
Інституту історії України
НАНУ,
доктор історичних наук,
професор

48

Воєнно-політичне становище на початку осені 1944 року характеризувалося тим, що Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників у Європі, опинилася, по суті, в повній міжнародній ізоляції. Блок держав навколо III Рейху перебував на межі розпаду.

До вересня 1944 року Червона армія визволила від гітлерівських загартників майже всю довоєнну територію України, за винятком деяких районів Прикарпаття. Бойові дії було перенесено до країн Східної Європи, визволено більшу частину Польщі та Румунії. Радянські війська наблизилися до Східної Пруссії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії і Болгарії.

Завершивши Львівсько-Сандомирську операцію, лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат. Для кращого управління військами на мукачівському напрямку Ставка Верховного Головнокомандування 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використано фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська і 18-та загальновійськова та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту.

Розгром гітлерівців під Яссами та Кишиневом і вихід Румунії з війни на боці Німеччини створили сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту до Трансильванії в обхід Східних Карпат. Згадує колишній заступник начальника Генерального штабу Червоної армії генерал армії С. Штенменко: «Радянське командування не збиралося тоді долати Карпатський хребет прямим ударом. Дії в лоб коштували би нам дуже дорого. Гори слід було обійти. Ця ідея і закладалася в замисел майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами» [1].

Генеральний штаб Червоної армії визначав основними стратегічними наступальними напрямками берлінський та віденський з тим, щоб обійти

Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори в лоб було невігідно, бо противник спирався на потужну оборону, посилену, до того ж, природними чинниками.

Наступальну операцію, яка передбачала захоплення перевалів у Східних Карпатах, штаб 4-го Українського фронту запланував ще на початку серпня, проте 26 серпня Ставка ВГК її скасувала. Маршал І. Конев пояснив необхідність оперативної паузи після завершення Львівсько-Сандомирської операції втотою військ і потребою поповнити людські та матеріальні ресурси [2].

Однак дався взнаки політичний фактор. 29 серпня 1944 року в Словаччині вибухнуло повстання. Його центром стало місто Банська Бистриця, де розміщувалися Словацька Національна Рада, Військовий центр, партизанський штаб. На бік повстанців переходили деякі частини словацької армії і гарнізони низки міст. Про готовність підтримати повстання проголосили дві дивізії східнославацького корпусу. Повстанці і партизани швидко взяли під контроль дві третини

території Словаччини. Німці відразу спрямували туди свої війська.

31 серпня в Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій Національній Раді звернулися до радянського уряду з проханням надати військову допомогу повстанцям [3]. Того самого дня на аеродромах Калинів і Львів, в смузі 1-го Українського фронту приземлилися кілька літаків з офіцерами і солдатами словацької армії. Всього з аеродро-

му в Пряшеві на радянську сторону перелетіло 22 літаки з 12 офіцерами і 54 рядовими на борту [4]. Літаком до Львова прибув заступник командира східнославацького корпусу полковник В. Тальський, який 1 вересня зустрівся з І. Конєвим і попросив допомоги повстанцям, запевнюючи, що дивізії східнославацького корпусу завдадуть зустрічного удару та захоплять для радянських військ перевали у Карпатах.

Про контакт зі словацькими військовими та їхні пропозиції І. Конєв доповів телефоном Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, а згодом надіслав письмове донесення до Москви. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалося подолати відстань у 40 кілометрів. Зустрічний удар можуть завдати 1-ша і 2-га словацькі дивізії. У ніч на 2 вересня відбулося екстрене засідання Державного Комітету оборони СРСР, на якому було ухвалено рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги Словацькому повстанню [5].

Однак на початку вересня події в Словаччині розвивалися драматично. Командир східнославацького корпусу не пристав до повстанців. У штабі корпусу і в штабах дивізій всі були дезорієнтовані і нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибули німецькі охоронна й піхотна дивізії. Вони діяли рішуче і швидко. Захоплені знаєцька, зражені своїм керівництвом, словацькі солдати не могли чинити організованого опору. Частина офіцерів словацьких з'єднань перейшла на бік німців. Зв'язку між частинами не було. Протягом 1–2 вересня корпус був роззброєний. Частина особового складу пішла до партизанів, інших німці направили в табори. Словацький корпус припинив існування.

Попри це, Військовий центр при Словацькій Національній Раді взявся за створення повстанської армії, яка спочатку складалася з 6 піхотних груп чисельністю близько 2 тисяч осіб кожна. Проте ця армія була не досить боєздатною. Одночасно з її формуванням у Словаччині активізували діяльність місцеві та радянські партизанські загони, які налічували до 17 тисяч бійців. Проте район словацького повстання заблокували німецькі війська, й розрізнені сили повстанців не могли завдати удару назустріч радянській армії.

Ні у Львові, ні у Москві повної інформації про стан справ у Словаччині на початок вересня не мали. Головним чинником, який зумовив рішення щодо проведення Східно-Карпатської операції, стало Словацьке національне повстання. Певну роль у цьому відіграла також позиція командувача 1-го Українського фронту маршала І. Конєва.

Передислокація в Карпатах. 1944 р.

Ставка ВГК 2 вересня 1944 року ухвалила директиву про «підготовку та проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів з тим, щоб з району Кросно, Сянок, у загальному напрямку на Пряшів вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами» [6]. Керівництво проведенням операції спочатку довірили І. Конєву, однак він спланував дії тільки для військ свого фронту. Цей план був затверджений Й. Сталіним 3 вересня, і надвечір того самого дня вказівки надіслали командувачеві 4-го Українського фронту генерал-полковнику І. Петрову. Завдання було визначено директивою Ставки за № 204670 від 3.09 1944 р. [7].

Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну утримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту найвужчої частини Головного Карпатського хребта забезпечило б їм можливість швидкого прориву на територію Чехословаччини та в Угорську низовину і створило б пряму загрозу наступу на південні райони самої Німеччини.

Величезною дугою протяжністю близько півтори тисячі кілометрів Карпатські гори прикривають Угорську низовину з півночі, сходу і південного сходу. Цей гірський масив, зі стратегічного погляду, є могутнім природним рубежем. Східні Карпати за умовами рельєфу поділяються на три частини: західний район – Низькі

Бескиди, центральна частина – Бещади, що тягнуться від Лупковського до Ужоцького перевалу, й третя, найвища частина – Горгани, розташована між Ужоцьким перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош.

Противник побудував уздовж Головного Карпатського хребта глибокоешелоновану (до 60 кілометрів) та добре обладнану, з інженерного погляду, систему оборони. Вона складалася з оборонного рубежу, що проходив переднім краєм, низки проміжних рубежів на найважливіших напрямках та системи оборонних укріплень по Головному Карпатському хребту. На напрямках можливого наступу військ Червоної армії було зведено укріплені райони, прикриті в проміжках інженерними спорудами польового типу. Усі гірські переходи, що можуть служити шляхами руху, особливо важливі перевали, були перекриті могутніми вузлами оборони, неприступними з фронту. Тільки обійшовши їх та вдаривши з тилу, можна було розгромити цю систему могутніх прикордонних укріплень, яка називалася «лінією Арпада».

Загалом на цій оборонній лінії тільки в межах 4-го Українського фронту німецько-угорські війська побудували 99 опорних пунктів, 759 довговічних залізобетонних споруд, 394 дерево-земляні споруди, 439 відкритих вогневіх майданчиків, 400 кілометрів траншей і стрілецьких окопів, встановили протитанкові й протипіхотні перешкоди (рови, ескарпи, завали тощо) протяжністю 135 кілометрів [8].

Угрупування ворожих військ налічувало 19 розрахункових дивізій [9],

які підтримувала частина сил 4-го повітряного флоту. Всього противник мав близько 300 тисяч осіб, 3250 гармат і мінометів, 100 танків і штурмових гармат, 450 бойових літаків.

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 року і мала на меті розгром німецьких і угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги словацькому національному повстанню. Вона складалася з Карпатсько-Дуклянської і Карпатсько-Ужгородської фронтоних наступальних операцій [10].

Задум Карпатсько-Дуклінської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту з району Кросно на Пряшів і військ правого крила 4-го Українського фронту з району Сянок на Каманьчу прорвати німецьку оборону та з'єднатися зі словацькими повстанцями. Операцію планували закінчити на п'яту добу виходом військ 38-ї армії в район Стара Любовня – Люботин – Пряшів, тобто на глибину 90–95 кілометрів.

Ставка ВГК, затвердивши наданий план, вимагала почати наступ 38-ї армії не пізніше 8 вересня.

До 38-ї армії (командувач – генерал-полковник К. Москаленко) належали вісім корпусів і за своїм бойовим складом вона майже втричі перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трьохкорпусної організації).

Наступ розпочався 8 вересня в гірській лісистій місцевості за складних погодних умов. 9 вересня до операції долучилися війська 4-го Українського фронту. До середини вересня радянські з'єднання просунулись лише на 12–23 кілометри і поставлених завдань не виконали. 6 жовтня війська 1-го Чехословацького армійського корпусу, 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклінським перевалом, але повністю зломити ворожу оборону не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (станцію Лавочне Дрогобицької області) в межах УРСР на початок війни.

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалася 18 вересня наступом 18-ї армії (командувач – генерал-лейтенант Є. Журавльов) та 17-го гвардійського стрі-

лецького корпусу (генерал-майор А. Гастилевич). Місяць тривали напружені бої в горах. Тільки 18 жовтня радянські війська здолали Головний Карпатський хребет.

За задумом Ставки ВГК, на початку жовтня подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтоних операцій 4-го та 2-го Українських фронтів. Для координації їхніх дій призначили Маршала Радянського Союзу С. Тимошенка.

Головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту. Його ударне угруповання у взаємодії з 4-м Українським фронтом мало оточити та знищити трансільванське угруповання противника. На підготовку операції були спрямовані значні резерви Ставки ВГК. Масовані нальоти для підтримки фронтів здійснювала авіація далекої дії.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалася не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової та 27-ї армій розпочався 2 жовтня, але був зупинений потужними контрударами ворожих військ. Ситуація змінилася 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналася кінно-механізована група генерала І. Плієва. Війська 2-го Українського фронту вже 8 жовтня вийшли на підступи до міста Дебрецена і створили реальну загрозу оточення німецьких сил у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а з 15-го – із Закарпаття.

Того самого дня відновили наступ і почали переслідувати ворога війська 4-го фронту. 16 жовтня було визволено Рахів, 24-го – Хуст та Сваляву, 26-го – Мукачеве, а 27-го – Ужгород. 28 жовтня територія України (в сучасних її кордонах) повністю визволили від німецьких окупантів [11]. Цього дня й було за-

Пам'ятник на місці боїв за перевал Дукля

вершено Східно-Карпатську стратегічну наступальну операцію.

Результатами операції в Закарпатті стала поразка армійської групи «Хейнріці». Ось дані про її втрати: вбито й поранено 62 240 осіб, узято в полон 31 360, знищено 185 танків і штурмових гармат (зокрема 46 захоплено), 1450 гармат і мінометів (у т. ч. 912 захоплено). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, визволили Закарпатську Україну та вступили на територію Чехословаччини. Втрати військ 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 осіб (у т. ч. 1630 із складу 1-го Чехословацького АК) та санітарні – 103 437 осіб (у т. ч. 4069 чехословаків) [12].

На основі наведеного фактологічного та статистичного матеріалу можна резюмувати, що подолання Червоною армією Карпат у вересні–жовтні 1944 року, визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го Українського фронту очікуваних результатів не дала. Загальна мета була досягнута в жовтні як результат фронтоних наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту. Вони здійснювались узгоджено під єдиним керівництвом, дії фронтів контролював та погоджував представник Ставки ВГК.

Список використаних джерел

1. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2 / Сергей Матвеевич Штеменко. – М.: Воениздат, 1974. – С. 324.
2. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1945 / Иван Степанович Конев. – М.: Воениздат, 1987. – С. 306.
3. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 181–186.
4. За освобождение Чехословакии. – М.: Воениздат, 1965. – С. 53.

5. Штеменко С. М. Вказана праця. – С. 333.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 48–А. – Оп. 1795. – Д. 14. – Л. 48.
7. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. IV (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 171.
8. ЦАМО РФ. – Ф. 244. – Оп. 3000. – Д. 635. – Л. 6, 13, 34, 35
9. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателли-

тов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. – Вып.4. – М., 1956. – С. 152–153.

10. Гуркин В.В. Стратегические и фронтоние операции Красной Армии // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 12–25.

11. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 341.

12. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. – М.: Вече, 2009. – С. 101.